

ہنگار نامہ

عہد اورنگزیب کی ایک اہم تالیف

ڈاکٹر نور الحسن انصاری شعبہ فارسی۔ دہلی یونیورسٹی۔ دہلی

ہنگار نامہ عہد اورنگزیب کی ایک اہم تالیف ہے جسے اس کے ۲۷ ویں سن جلوس (۹۵-۱۰۹۴ھ) لال چند متانی معروف بہ ملک زادہ نے مرتب کیا۔ ملک زادہ شہزادہ معظم کا منشی تھا اور شہزادہ کی بل میں بھی شرکت کے لئے روانہ ہوا تھا۔ مگر موسم کی خرابی اور غیر یقینی صحت کی وجہ سے اسے واپس آنے کی اجازت مل گئی۔ اس کے بعد وہ رحمت خاں دیوان دکن کی خدمت میں ہاٹھ پڑا ہونے کے بعد اس نے یہ کتاب مرتب کی ہے۔ ہنگار نامہ سے پہلے منشی لال چند نے ایک اور کتاب مہ مرتب کی تھی، مگر اس کا پتہ نہیں چلتا۔

ہنگار نامہ اورنگزیب کے فرامین، اس کے امرا اور حکام کے خطوط اور عربی، شراہزادوں اور ت کے مراسلات، اور خود منشی لال چند اور دیگر منشیوں کے ذاتی خطوط پر مشتمل ہے۔

ہنگار نامہ سے عہد اورنگزیب کے انتظامی صورت حال، مالی معاملات اور زرعی نظام پر تفصیل سے روشنی پڑتی ہے اور اسی اعتبار سے اس کتاب کی اہمیت ہے۔ اورنگزیب کی شہزادیاں گونا گوں تھیں۔ خزانہ تقریباً خالی ہو چکا تھا۔ فوج کی تنخواہ باقی پڑ جاتی تھی باقاعدہ لانا نہ ہونے کی وجہ سے مہمات حضور شاہی کا انتظام نہیں ہو پاتا تھا اس لئے روپیہ کے لئے دل سے بار بار تقاضا ہوتا تھا۔ غنایت خاں کے نام اس انداز کا فرمان ہے: شیخ محمد یک عرصہ سے آگرہ میں الہ آباد کے خزانے کا انتظار کر رہا ہے۔ شاہی اخراجات اور روپے

منشی لال چند متانی ملک زادہ: ہنگار نامہ، نو لکھنؤ، ۱۸۸۲ء، ص ۶-۹

کی ضرورت کے بارے میں بار بار لکھا جا چکا ہے۔ اس لئے اگر آگرہ کے خزانہ سے دس لاکھ سرکار معملی میں جو بارہ لاکھ ہے، سب بھیج دیا جائے تو بہتر ہے ورنہ جاگیر سے جو کچھ وصول اسے رقم مذکور پر اضافہ کر دیا جائے۔ اگر یہ بھی نہ ہو سکے تو وہی دس لاکھ فوراً روانہ کر دیا تاکہ مہمات حضور شاہی کی تکمیل ہو سکے اور فوج کو تنخواہ دی جاسکے۔

مگر گورنروں کی اپنی مجبوریاں تھیں۔ روپیہ نہ ہونے کی شکل میں وہ رقم فراہم کر سے معذور تھے۔ ایسی صورت میں دوسرے اضلاع کے خزانوں سے رقم قرض لی جاتی تھی۔ ایک خط سے معلوم ہوتا ہے کہ پنجاب میں جاگیروں کی تبدیلی سے چھ لاکھ سات ہزار روپے فرق پڑا۔ چونکہ وہاں کے خزانے میں اتنی رقم نہیں تھی۔ اس لئے اٹاواہ کے خزانہ کے نام کا پروانہ روانہ کر دیا گیا۔ ایک اور خط سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ پینتیس لاکھ روپیہ جو سرکار خا کے ذمہ ہے اور تقریباً ۹ مہینے کی تنخواہ ہے، اس کی وصولی کی کوئی صورت نظر نہیں آتی اور صرافوں پر اعتبار نہ ہونے سے ہنڈی نہیں بھیجی جاسکتی اور جمعیت نہ ہونے سے اندر دہلی اور آگرہ سے تین تین لاکھ روپیہ منگوا لیا گیا ہے۔

خزانہ کی رقم کا روزانہ بیورا تیار کیا جاتا تھا۔ دیوان اور کردہ بندی کو تاکید تھی تمام رقم خزانہ کے کوٹھے میں مہر اور قفل میں رکھی جائے اور روزانہ کے آمد و خرچ کا تفصیل تیار رکھا جائے۔

مالیات کے سلسلہ میں ایک اہم مسئلہ غیر معیاری سکوں کا تھا۔ بعض مرتبہ خود کس سال غیر معیاری سکے جاری ہو جاتے تھے۔ اس لئے کس سال افسر کو زبردست تاکید تھی کہ سکوں پر ضرب میں معیار کا پورا خیال رکھا جائے۔ فوطہ دار کو حکم تھا کہ لین دین میں عالمگیر

۱۔ نگارنامہ ص ۶۹ ۲۔ نگارنامہ ص ۳۸ ۳۔ نگارنامہ ص ۳۸

۴۔ نگارنامہ ص ۸۴، ۸۷ ۵۔ نگارنامہ ص ۱۴۱

فروری ۱۹۶۹ء

۱۰۶

پہلیں یا شاہ جہانی۔ کم وزن روپیہ جو رائج بازار نہیں ہے، ہرگز نہ لیا جائے۔ اور اگر لیا جائے تو اس کی قیمت تبادلہ کا پورا خیال رکھا جائے۔ اس سلسلہ میں یہ بات دل چسپی سے نہیں کہ ملتان کے ناظم ٹکسال کی تنخواہ پچاس روپے ماہوار اور ٹکسال کے افسر کی تنخواہ ۵۰ روپے ماہوار تھی۔ لیکن سندھ کے محتسب کو صرف پاؤ روپیہ روزانہ ملتا ہے۔

سرکار کی طرف سے غالباً قیمتوں کے تعین کا کوئی منظم عملہ نہیں تھا۔ لیکن امین نرخ کی، اس سے ایک افسر کام کرتا تھا جو بعض چیزوں کی پرچون اور تھوک قیمتوں کا تعین کرتا تھا۔ یہ یہ تاکید تھی کہ قیمتوں کا تعین ایسی احتیاط سے کرے جو پاروں پر کوئی زیادتی نہ ہو۔ خط سے معلوم ہوتا ہے کہ آصف نگر کی منڈی میں نمک کے دو نرخ تھے۔ ایک جو پاروں کے لئے اور دوسرا کاشت کاروں کے لئے۔ اور دربار سے یہ حکم ہوا کہ دونوں نرخ باقی جائیں۔

جو پاروں سے کمیشن وصول کرنے کے لئے مقوم مقرر کئے جاتے تھے۔ بدری میں اور نین سکھ کو بنارس میں مقومی کی خدمت پر مامور کیا گیا تو انہیں ہدایت ملی کہ کپڑے کی قیمت اس طرح مقرر کریں کہ کمیشن کی وصولیابی میں کوئی فرق نہ پڑے۔

اگرچہ اورنگ زیب نے کئی نئے ٹیکس لگائے تھے۔ مگر معافی اور رعایت کی آسانیاں تھیں۔ امیر الامرا کے وکیل نے عرضی گزارائی کہ مکان کی تعمیر کے لئے ۵ ہزار مالیت کی مالیت سے لائی ہے۔ حکم ہوا کہ لکڑی کا کوئی محصول نہ لیا جائے۔ ایک بار خالصہ

نگارنامہ ص ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴

شریفہ کے افسران نے رعایا سے گزشتہ سالوں کا بقایا طلب کیا۔ تحقیق سے معلوم ہوا کہ باقی میں کچھ فوت ہو گئے ہیں کچھ فرار ہو گئے ہیں اور جو رہ گئے ہیں وہ نادار ہیں۔ حکم ہوا کہ بقایا سے لیا جائے جو واقعی دے سکتے ہوں۔ فوتی، فراری اور نادار کو معاف سمجھا جائے۔ سلسلہ میں ان تاجروں کے لئے خاص رعایت تھی جو بیرونی ممالک سے سامان لاتے تھے خطوں سے معلوم ہوتا ہے کہ درآمد کنندہ نیوالموں کے ساتھ خاص رعایت تھی اور اگر وہ دریا خرید کرتے تھے تو ان سے کوئی محصول نہیں لیا جاتا تھا۔

اورنگ زیب نے غیر مسلم رعایا پر جزیہ لگایا تھا۔ اس ٹیکس کی وصولی سے حکومت نے اپنے اوپر بہت بڑی ذمہ داری لے لی تھی۔ اب اس کا فرض تھا کہ کسی غیر مسلم کی مال اور عزت آبرو کو کوئی نقصان پہنچے تو حکومت اس کی تسلی بخش تلافی کرے۔ پھر بھی طعن و تشنیع کا ہدف بنا ہوا ہے کہ اس نے اندھا دھند جزیہ وصول کیا۔ نگارنامہ کے دور سے اورنگ زیب کی جزیہ پالیسی پر واضح روشنی پڑتی ہے۔ اس سلسلہ میں سب سے پہلے علامہ سید سلیمان ندوی نے ان فرامین کی طرف اشارہ کیا تھا۔ پہلے فرمان کی رو سے جزیہ والے اپنی آمدنی کے مطابق تین حصوں میں منقسم تھے اور تینوں گروپ سے جزیہ کی الگ رقم لی جاتی تھی یہ دوسرے فرمان کی رو سے اورنگ زیب نے یہ واضح حکم دیا کہ جن کا اشتکاروں کی آمدنی مشکل سے انکی اور انکے موشیوں کی خوراک اور بیج کے لئے کافی ہے۔ ان سے ہرگز جزیہ نہ لیا جائے تاکہ وہ فراغت سے اپنے پیشہ میں مشغول رہیں کیونکہ اگر رعیت کا امان اور ملک کی آبادی ہے۔

نگارنامہ سے عہد اورنگ زیب کے انتظامیہ کی بڑی روشن تصویر سامنے آتی ہے

۱۔ نگارنامہ ص ۱۲۹ ۲۔ نگارنامہ ص ۸۲، ۱۵۶ ۳۔ نگارنامہ ص ۱۳۹

فروری ۱۹۶۹ء

۱۰۹

ہر افسر کو مقرر کرتے وقت جو ہدایات دی جاتی تھیں ان کا تفصیلی بیان ملتا ہے۔ تھوڑے تھوڑے وقفے کے بعد افسران کو ایسے سرکلز بھیجے جاتے تھے جن میں انہیں اپنے فرائض کی یاد دہانی کرائی جاتی تھی اور اپنے طرز عمل کو راست رکھنے کی تاکید ہوتی تھی۔ ایسی ہدایات دیوان، عامل، کوتوال، امین، کردری، فوطہ دار، قلعہ دار، مقوم، فوجدار، واقعہ نویس اور دیگر عہدے داروں کے نام ملتی ہیں۔ ان ہدایات سے اور نگزیب کی سوچ بوجھ، فراست بصیرت اور انتظامی و دراندیشی کا بخوبی اندازہ ہوتا ہے۔ چند ہدایات ملاحظہ فرمائیے۔

دیانت بیگ فوجدار کو:-

دیانت بیگ نظم و نسق کا کوئی دقیقہ نہ چھوڑے۔ مفسدوں اور ڈاکوؤں کے قلع قمع کرنے اور راستوں کو محفوظ رکھنے میں پوری سعی کرے اور ایسا انتظام کرے کہ تمام رعایا اور کاشت کار فارغ البالی سے کھیتی باڑی میں مصروف رہیں۔ مسافروں کو کوئی..... تکلیف نہ ہونے پائے۔ تمام معاملات کا فیصلہ ارباب عدالت کے اتفاق سے از روئے شریعت کیا جائے اور تھانہ داروں کو پوری تاکید کر دے کہ کسی غلطی میں کوئی رقم نہ لیں یہ

کوتوال کو یہ حکم تھا کہ تمام رعایا کو اپنے حسن سلوک سے راضی رکھے اور شہر کی چوکیداری میں پوری ہوشیاری سے کام لے تاکہ چوری کا نام تک نہ رہے۔ اور دہاں کے لوگ آرام کر اپنے اپنے کام میں مشغول رہیں۔ اگر کوئی کسی جرم میں پکڑا جائے تو اسے قید کرنے اور رہا کرنے میں قاضی کے دستخط کے مطابق عمل کرے اور اس طرح احتیاط برتنے کہ کوئی کسی کمزور پر بردستی نہ کر پائے یہ

واقعہ نویس کا فرض تھا کہ تمام واقعات بے کم و کاست لکھ کر ہفتہ کے ہفتہ مرکز

لے نگار نامہ ص ۷۸ ۷۹ نگار نامہ ص ۹۰

کو روانہ کرے لیے امین کو یہ قدغن تھا کہ کوئی زائد رقم از قسم بھنیٹ، فصلانہ، فرالشی وغیرہ نہ لے تاکہ رعیت مرفہ الحال اور جمع خاطر ہو کر اپنے پیشہ میں مصروف رہے۔
اس سلسلہ میں اورنگ زیب نے پندرہ اصولوں پر مشتمل ایک دستور العمل مرتب کیا تھا جس پر ہر دیوان کو عمل کرنا لازمی تھا۔ یہ اصول انتظامیہ کے مختلف شعبوں پر حاوی تھے۔ اور ان پر سختی سے پابندی کی تاکید ہوتی تھی۔ اس دستور کے مطابق ہر دیوان کو حکم تھا کہ :-

(۱) عالموں، چودھریوں اور قانون گویوں کو خلوت میں اجازت نہ دے بلکہ سردار بار بلائے اور عام رعایا کو عرض حال کے لئے خلا ملائیں آنے کی اجازت ہو۔
(۲) عالموں کو پوری تاکید کی جائے کہ رعایا کی خبر گیری کرتے رہیں تاکہ ہر شخص اپنی استطاعت کے مطابق پچھلے سال سے زیادہ کاشت کرے۔ اچھی جنس پیدا کرے اور قابل زراعت زمین افتادہ نہ چھوڑے۔

(۳) جب دیوان کسی دیہات سے گزرے تو وہاں کی پیداوار اور کاشت کار کی بساط کا خیال رکھے۔ اگر معلوم ہو کہ کاشت کار پر کوئی زیادتی ہوئی ہے تو اسے اس کا حق دلائے۔

(۴) تمام افسران کو یہ تاکید رہے کہ کوئی ممنوعہ رقم نہ لیں۔ اور اگر کوئی افسر ایسی رقم لینے سے تاکید کے باوجود باز نہ آئے تو اس کی حقیقت ہمارے حضور میں بھیجی جائے تاکہ اسے نوکری سے معزول کر کے اس کی جگہ دوسرے کا تقرر کیا جائے۔
ان چند اصولوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ افسران کے طرز عمل پر حکومت کی خاص نظر رہتی تھی۔ ایک اور فرمان میں حکم ہوا کہ وفادار افسران کا آئین یہ ہے کہ ہمیشہ خبری

فروری ۱۹۶۹ء

۱۱۱

کارپردازی، کفایت شکاری اور رعیت کی بہبود پیش نظر رکھیں۔ لیکن دیوان کی چوکی اور دربار کی تاکید کے باوجود افسران ناجائز رقم بھی لیتے تھے اور رعایا کو تنگ بھی کرتے تھے۔ ایسے افسران کے خلاف بادشاہ کو برابر شکایتیں پہنچتی رہتی تھیں۔ اور ان کے خلاف فوراً تعزیری کارروائی کی جاتی تھی۔ ایک عرضداشت میں درخواست کی گئی کہ سرکار خالصہ کے فوجدار رعایا کو بہت تکلیف پہنچاتے ہیں۔ انکے گماشتے لوگوں کو بیگار میں پکڑتے ہیں اور کسانوں اور کمزوروں کو تنگ کرتے ہیں۔

ایک فرمان میں حکم ہوا کہ وقائع لاہور سے مکر معلوم ہوا کہ فیلبان عام رعایا کو آزار پہنچاتے ہیں اور لوگ جوق درجوق آکر ان کے ظلم کے خلاف امانت خاں حاکم سے فریاد کرتے ہیں۔ اس لئے امانت خاں کو حکم دیا جاتا ہے کہ جو خلق خدا کی آزار رسانی کرتے ہوئے پایا جائے، اسے نوکری سے برطرف کر دیا جائے اور ایسا انتظام کیا جائے کہ کمزوروں کے جان و مال کو کوئی نقصان نہ پہنچے۔

اورنگ زیب انتظامی معاملات میں کسی شہر کے ساتھ کوئی امتیاز نہیں برتتا تھا۔ دہلی ہو یا آگرہ، اجمیر ہو یا بنارس، ہر شہر کے حسن انتظام پر اس کی پوری توجہ ہوتی تھی۔ چنانچہ مرزا بیگ بنارس کا کوتوال اور میر بکر مقرر کرتے ہوئے اس نے یہ حکم دیا کہ مرزا بیگ لاسی اور دیانت پر قائم رہے اور ایسا انتظام کرے کہ شہر میں کوئی چوری نہ ہو اور وہاں کے رہنے والے امن و امان سے اپنی روزی روٹی میں مشغول رہیں۔ دریاے گنگا سے گزرنے والوں سے کوئی محصول نہ لیا جائے اور کوئی ملاح اپنی مقررہ اجرت سے زیادہ نہ لے سکے اسی طرح پٹنہ کے داروغہ بکر کو حکم ہوا کہ دیوان کے مشورے سے ملاحوں کی مناسب اجرت

۱۔ نگارنامہ ص ۷۱ ۲۔ نگارنامہ ص ۲۷ ۳۔ نگارنامہ ص ۶۶

۴۔ نگارنامہ ص ۱۴۱

مقرر کرے تاکہ وہ کم و بیش نہ لیں یہ

نگارنامہ مغلوں کے زرعی نظام کے سلسلہ میں بہت اہم دستاویز ہے۔ اسکے مختلف خطوط سے واضح طور پر یہ معلوم ہوتا ہے کہ زراعت سے متعلق حکومت کی بنیادی پالیسی کیا تھی۔ اور اس پالیسی میں کاشت کار کی بہتری کہاں تک بنیادی اہمیت رکھتی تھی۔ اورنگ زیب کی زرعی پالیسی میں زمین پر بنیادی توجہ تھی۔ اس بات کی بار بار ہدایت کی جاتی تھی کہ افتادہ اراضی قابل کاشت بنائی جائے اور اچھی اراضی کاشت سے نہ رہ جائے۔ پرگنہ کے عاملوں کو حکم تھا کہ بنجر زمین جس طرح بھی ہو سکے آباد کی جائے تاکہ ایک سببہ بھی بے کار نہ رہے۔ یہ بھی تاکید تھی کہ ہر پرگنہ میں مزدور اور غیر مزدور زمین کی الگ الگ تفصیل تیار کی جائے اور یہ معلوم کیا جائے کہ زمین کے نامزدور سے رہنے کی وجہ عاملوں کی بے توجہی ہے یا رعایا کی ناداری۔ نیز گزشتہ سال کے مقابلہ میں اس سال کی پیداوار کا کیا تناسب ہے۔ یہ اسی طرح امین کو حکم تھا کہ بیج ڈالنے کے موسم میں تمام اراضی پر پہنچ کر پورا اہتمام کرے تاکہ کوئی قابل کاشت زمین نہ رہ جائے۔ لکھ

زمین کے سلسلہ میں ایک جھگڑا یہ ہوتا تھا کہ جو اراضی دریا کا رخ بدلنے سے دوسری طرف جا پڑی ہے۔ اس کی ملکیت کس سے متعلق ہو۔ اورنگ زیب نے یہ حکم دیا کہ جس اراضی پر بیس سال تک کسی کا قبضہ ہو، وہ سیلاب کی وجہ سے دوسرے مالک کی نہیں ہو سکتی لیکن جو اراضی اس سے کم مدت میں دوسرے زمین دار کے حدود میں جا پڑی ہے، وہ اس سے متعلق سمجھی جائے گی ہے

حکومت کاشت کاروں کو بیج فراہم کرنے میں غالباً کوئی آسانی نہیں فراہم کرتی

۱۔ نگارنامہ ص۔ ۱۲۵ ۲۔ نگارنامہ ص۔ ۷۷ ۳۔ نگارنامہ ص۔ ۷۷

۴۔ نگارنامہ ص۔ ۸۵ ۵۔ نگارنامہ ص۔ ۱۲۷

فروری ۱۹۶۹ء

۱۱۳

تھی۔ لیکن اگر کوئی شخص سرکاری استعمال کے لئے کچھ کاشت کرنا چاہتا تو اسے سہولتیں بہم پہنچائی جاتی تھیں۔ ایک فرد سے معلوم ہوتا ہے کہ ایک شخص سرکاری استعمال کے لئے سولہ بیگھ زمین تربوز کی کاشت کرنا چاہتا تھا۔ حکم ہوا کہ اسے جہاں پسند ہو، سولہ بیگھ زمین دیدی جائے اور فالیز کی کاشت کے لوازم مہیا کئے جائیں۔

زراعت کی بہتری کے لئے حکومت آبپاشی پر پورا دھیان دیتی تھی۔ چنانچہ ایسے احکام بار بار ملتے ہیں کہ نئے نئے کھودے جائیں۔ پرانے صاف کئے جائیں۔ سیلاب کی روک تھام کی جائے اور نوبت مقرر کر دی جائے تاکہ ہر کوئی اپنی پاری پر سنیچائی کرے اور بغیر باری کے کوئی شخص اپنے کھیت کو پانی نہ دے لے نالے کے علاوہ کنوؤں پر خاص توجہ تھی۔ حکومت کا فرض تھا کہ بیکار کنوؤں کی مرمت کرائے اور نئے کنوئیں کھدوائے لے عالموں کو تاکید تھی کہ اس سلسلہ میں رعایا پر اکتفا نہ کریں بلکہ ہر جگہ پہنچ کر خود دیکھیں کہ کسی کاشتکار کو سنیچائی کے سلسلہ میں کوئی پریشانی تو نہیں ہو رہی ہے یا نہیں۔

کاشت میں عموماً بٹائی کا اصول چلتا تھا۔ یعنی تیار غلہ میں سے آدھا حکومت لے لیتی تھی اور آدھا کاشتکار کو ملتا تھا۔ مگر جو افسران وصولی پر مامور ہوتے تھے، وہ مختلف عنوانات سے رعایا کو تنگ کرتے تھے۔ اس لئے اس بات کی بار بار تاکید ہوتی تھی کہ نصف غلہ رعایا کو اور نصف بلا خرچ سرکار کو ملے۔ اور کوئی افسر ایسی رقم نہ لے جو سرکار سے منع ہے۔ یہ ایک اور زبان میں ہے کہ کوئی افسر آدھے سے زیادہ غلہ خراج کے طور پر نہ لے تاکہ رعایا کو کوئی نقصان نہ ہو۔ اور نہ کوئی بھٹیٹ، بالادستی، تحصیل داری، پٹہ داری، آمدورفت کا خرچ کوئی ایسی رقم لے جو سرکار سے منع ہے۔ ہر پرگنہ سے ہر فصل کی کچی رسیدیں لیکر انکا فارسی

۱۔ نگارنامہ ص ۱۴۸ ۲۔ نگارنامہ ص ۱۵۱ ۳۔ نگارنامہ ص ۱۲۲ ۴۔ نگارنامہ ص ۷۱

۵۔ نگارنامہ ص ۷۶ ۶۔ نگارنامہ ص ۶۲

میں ترجمہ کر کے دیکھا جائے کہ کسی افسر نے کوئی گڑبڑ تو نہیں کی ہے۔
 کسی ناگہانی آفت آجانے پر غلہ کی وصولی میں رعایت برتی جاتی تھی۔ اور افسروں
 کو حکم ہوتا تھا کہ موجودہ فصل کا باقاعدہ جائزہ لے کر بٹائی کی تشخیص کریں۔ ایسی صورت میں
 سرکار کا حصہ بعض مرتبہ صرف تہائی رہ جاتا تھا۔ اسی طرح جب شاہی لشکر کسی علاقہ سے
 گذرتا تھا تو ایک افسر مال کھیتوں کا سروے کرتا تھا، جس کے مطابق حکومت کاشتکاروں
 کو نقصان کا مواضع دیتی تھی۔

اور نگریب کے مختلف فرامین میں زراعت کی بہتری اور کاشتکاروں کی بہبود کی بار
 بار تاکید ہوتی تھی۔ حکومت اس بات کی پوری کوشش کرتی تھی کہ غیر آباد زمین آباد ہو ویران
 موضع بسائے جائیں اور لوگ خوش حال زندگی گذاریں۔ رسکداس کے نام ایک فرمان ہے
 آخر میں ہے:-

اگر تم ہر قریہ میں پہنچ کر لائق زراعت آراضی کی کاشت اور اچھے اناج کی زیادہ پیدا
 کی کوشش کرو تو پرگنے آباد اور رعایا خوش حال ہوگی اور محصول بھی زیادہ ہوگا۔ اور اگر کوئی
 آفت بھی آجائے گی تو پیداوار کی کثرت کی وجہ سے محصول میں کوئی خاص فرق نہیں پڑے۔
 یہ بھی معلوم کرو کہ آباد موضع کتنے ہیں اور ویران کتنے؟ اور ویرانی کا سبب کیا ہے۔ ان
 حالات کے علم کے بعد ویران دیہات کو آباد کرنے، قابل زراعت آراضی پر کاشت کرنے
 اور اچھا اناج زیادہ پیدا کرنے کی کوشش کرو۔ بیچار کنوؤں کی مرمت کرو اور نئے کنوئیں کھدو
 اور رعایا میں کسی پر ظلم نہ ہو۔

ان بنیادی باتوں کے علاوہ جن کا ذکر اوپر ہوا، نگارنامہ سے بعض اور دل چسپ

۱۔ نگارنامہ ص ۸۰ ۲۔ نگارنامہ ص ۱۰۰ ۳۔ نگارنامہ ص ۱۲۳ ۴۔ نگارنامہ ص ۹۷

۵۔ نگارنامہ ص ۱۲۴

فروری ۱۹۶۹ء

۱۱۵

باتوں کا بھی علم ہوتا ہے۔ مثلاً ایران سے جو نادر چیزیں آتی تھیں، ان میں گھوڑے زیادہ پسند کئے جلتے تھے یہ مہمانوں کی تواضع پان کے بیڑے سے ہوتی تھی یہ جب شاہی خاندان میں کوئی ولادت ہوتی تھی تو بادشاہ سے نام کی درخواست کی جاتی تھی یہ ایسے موقعہ پر بادشاہ کی خدمت میں ایک گراں قدر نذر پیش کی جاتی تھی۔ چنانچہ ایک خط میں ایک ہزار راشنی اور دوسرے میں نو سو مہر طلا کا ذکر ہے ۵۷

ایک خط میں جون پور کے بارے میں یہ دل چسپ ذکر ہے:۔

”از گوشہ جو نیور طبیعت چندان محفوظ نیست۔ برای مشق توکل اقامت این دیار

بسیار خوب است۔“ ۵۸

جب بیدر کا قلعہ فتح ہوا تو ۲۳ توپیں ہاتھ آئیں یہ اس دور میں محمد حسین ایک مشہور توپ ریز تھے جن کی ڈھالی ہوئی توپیں دولت آباد کے قلعہ میں تھیں ۵۹

فوج کو کرایہ کے اونٹ سپلائی کئے جاتے تھے۔ شہزادہ معزالدین کی فوج کو ایک شخص نے ۵۴ اونٹ سپلائی کئے تھے ۶۰۔ ہاتھیوں کی دیکھ دیکھ کا باقاعدہ انتظام تھا۔ اور فیل خانہ کا انچارج وقتاً فوقتاً اپنی رپورٹ بھیجتا تھا۔ ایک عریفہ میں وہ لکھتا ہے کہ سب الحکم شاہی ہاتھیوں کا معائنہ ہوا۔ اس بار فیل کوہ رواں کچھ دیکھا نظر آیا۔ دریافت کرنے پر معلوم ہوا کہ خوراک برابر نہیں ملتی۔ جو پرگنہ یہاں کی ضرورت کے لئے الاٹ کیا لیا تھا۔ پہلے اس کی آمدنی تین لاکھ تھی اب صرف ۳۶ ہزار ہے ۶۱

۱۔ نگارنامہ ص ۱۶۹ ۲۔ نگارنامہ ص ۱۹۶ ۳۔ نگارنامہ ص ۱۵۸، ۱۶

۴۔ ” ۵۵، ۳۷ ۵۔ ” ۱۹۹ ۶۔ ” ۱۷۱

۷۔ ” ۱۸۶ ۸۔ ” ۲۱ ۹۔ ” ۱۶۵